

Buhály Attila (1972) a Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófiai Intézetének főiskolai docense. 2006-ban szerzett PhD-fokozatot az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájában. Kutatási területe Urartu története és kultúrája.

Egy birodalom formaváltozásai

Az urartui állam Kr. e. 714 előtt és után

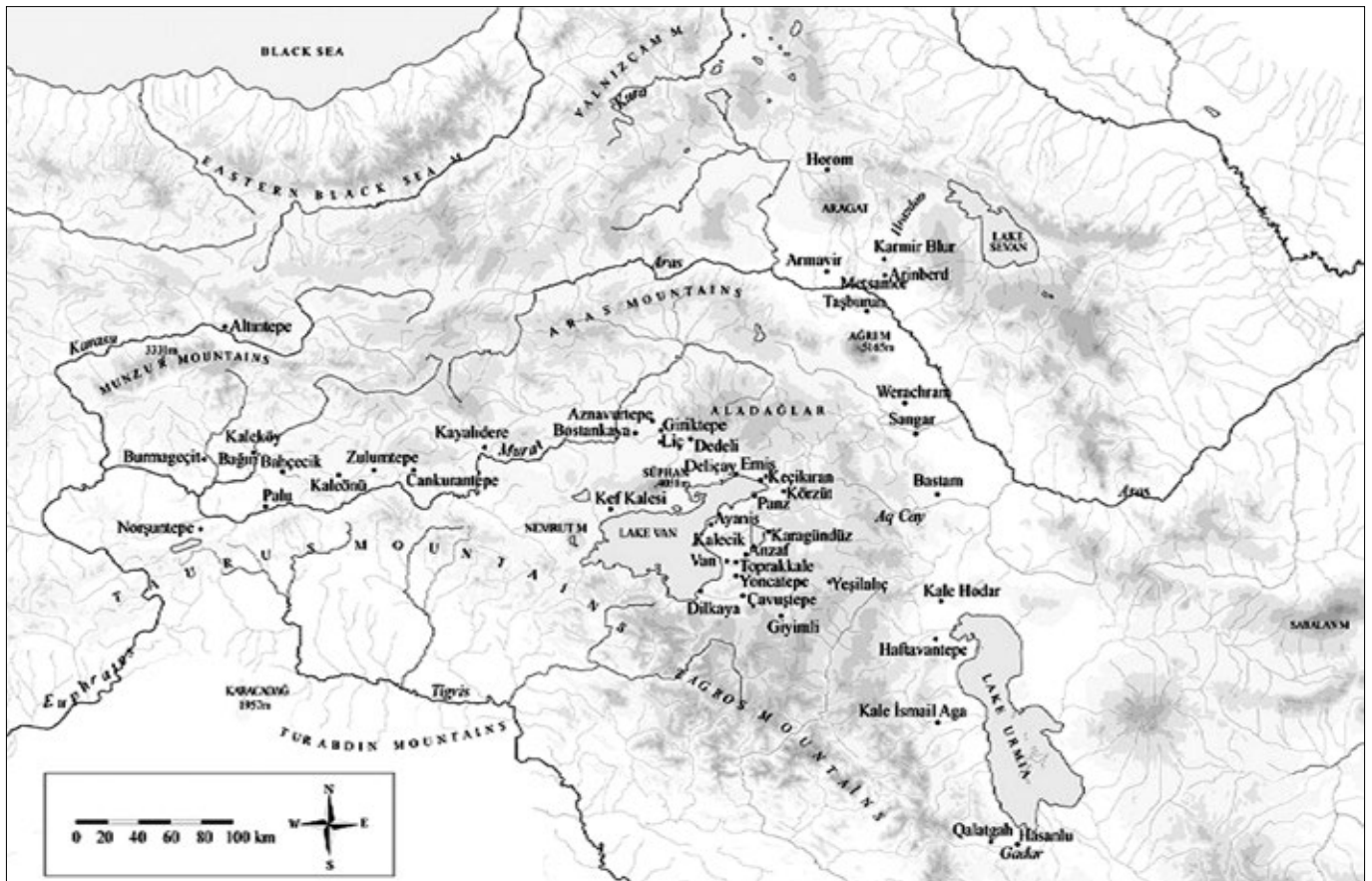
Buhály Attila

Urartu az ókori Közel-Kelet egyik legjelentősebb állama volt a Kr. e. 9–7. század között. Központja a kelet-törökországi Van-tó keleti partján levő Tušpa (ma: Vankale) volt, és a birodalom legnagyobb kiterjedése idején területe nyugati irányban az Euphratés folyó anatóliai szakaszáig tartott, északon magába ölelte a transzkaukázusi régiót, keleti irányban pedig az Urmia-tavat. A déli határ a Taurus hegylánca volt; attól délre már a rivális nagyhatalom, az Asszír Birodalom helyezkedett el, amely ebben az időben, III. Šulmānu-ašarēdu (Kr. e. 859–824) és III. Tukultī-apil-Ešarra (Kr. e. 745–727), illetve a Szargonida dinasztia uralkodói idején (Kr. e. 722-től) az utolsó nagy fénykorát élte (1. kép). Történetére, az állam működésére nézve a legfontosabb források azok a szikla- és stéléfeliratok, amelyeket az uralkodók vésettek, készíttettek birodalomszerte.¹

Az állam korai történetéről alapvetően asszír forrásokból vannak adataink; III. Šulmānu-ašarēdu hadjáratai során értesülünk a legyőzött királyok esetében Aramuról,² majd Siduriról³ mint Urartu uralkodóiról. Utóbbi már „saját jogon” is ismert mint I. Sarduri (kb. Kr. e. 835–825), aki már saját feliratában demonstrálja királyi hatalmát, mint „Nairi” (értsd: Urartu) királya, Tušpa ura.⁴ Nem tudjuk, hogy I. Sarduri uralma térben meddig terjedt, de utódai, Išpuini (kb. Kr. e. 825–805) és Minua (kb. Kr. e. 805–790) kiterjesztik a fennhatóságukat keleti irányban az Urmia-tóig, nyugati irányban pedig az Euphratés anatóliai szakaszáig, a mai Malatya területéig. A következő uralkodó, I. Argišti (kb. Kr. e. 790–760) a terjeszkedést a transzkaukázusi régió irányába folytatja.

Urartu terjeszkedésével egy időben az Asszír Birodalom éppen egy válságosabb periódusát éli; III. Tukultī-apil-Ešarra trónra lépésével (Kr. e. 745) azonban újra magához tér, és amikor I. Argišti utóda, II. Sarduri (kb. Kr. e. 760–734) által az urartui terjeszkedés már a közvetlen asszír érdekszférát veszélyezteti Észak-Szíriában, az asszír király közbelép, és visszaszorítja az urartui térnyerést. Egy nemzedéknyivel később, II. Šarrukīn korában történik meg azonban az egyik „leglátványosabb” asszír siker Urartu felett: az asszír király Kr. e. 714. évi nyolcadik hadjáratában az Uauš-hegyi csatában az asszír erők hatalmas győzelmet aratnak, majd a hadjárat végén kifosztják az urartui főisten, Haldi mušaširi templomát is. A vereség hatására az urartui király, I. Rusa öngyilkos lesz – legalábbis a hadjáratról szóló bőbeszédű forrás, az ún. „Aššurlevél” szerint, amelyben az asszír király részletesen beszámol a hadjárat lefolyásáról AsszírIA vezető istenségének.⁵

Ez a bizonyos Kr. e. 714. év sajátos prizma szerepét tölti be az urartui állam működése és felépítése tekintetében. Korábban az asszír–urartui konfliktust úgy képzelték el, mint két nagyhatalom áthidalhatatlan és kölcsönösen minden erőforrást felemésztő párharcát, amelyben szükségszerűen végül csak az egyik maradhat talpon. E paradigma alapján rekonstruálta az asszír király hadjáratát Thureau-Dangin⁶ – és az ő nyomdokain még sokan.⁷

1. kép. Az Urartuval kapcsolatos legfontosabb régészeti lelőhelyek (Çifçi 2017, Map 1 nyomán)

Az urartui állam „életszakaszai”

Az Aššur-levél publikációja és II. Šarrukīn hadjáratának Thureau-Dangin-féle rekonstruálása nyomán Urartu történetét a kutatók alapvetően két részre osztották: egy Kr. e. 714 előtti „fénykorra” és az azt követő, az Asszír Birodalomnak való alávetettség időszakára.

A 20. század második felének régészeti és epigráfiai kutatásai, az iráni Bastam,⁸ a kelet-törökországi Ayanis⁹ erődjének feltárásai azonban jelentősen módosították ezt a képet. A Kr. e. 7. század eleje és közepe, különösen III. (Argišti fia) Rusa¹⁰ (illetve a hozzá kötött) építkezések, az említett Bastam, Ayanis, továbbá a korábban feltárt Karmir-blur¹¹ anyagi kultúrája egy megújuló Urarturól tettek tanúbizonyságot. Az újabb értelmezésekben a 714. évi asszíroktól elszenvedett vereség megmarad jelentős korszakhatárnak, azonban Urartu története tekintetében már három főbb korszakot határoznak meg a kutatók: egy expanzív/formatív szakaszt, egy válságperiódust, valamint – a korábbi paradigmától eltérően – az újjáépítés korszakát.¹²

Az expanzív/formatív szakasz

Az epigráfiai és a régészeti források tanúsága szerint az urartui terjeszkedés, az állam érdekkörébe vont területek meghódítása és pacifikálása nem csak katonai úton történt. Az elfoglalt területeken minden uralkodó kiterjedt infrastrukturális beruházásokat kezdeményezett, amelyek nemcsak erőd- és

városalapításokat foglalnak magukban, hanem különböző mezőgazdasági létesítmények, szántók, gyümölcsösök, valamint különböző vízellátó rendszerek (csatornák, gátak) létrehozását is. Erebuni¹³ (I. Argišti) vagy Çavuştepe¹⁴ (II. Sarduri) alapítása talán a leglátványosabb példái ennek a folyamatnak, vagy éppen a Van-tótól keletre levő hegyekből Tušpába vizet szállító, mintegy 35 km hosszú ún. „Minua-csatorna”, amely a főváros vízellátását volt hivatott kiszolgálni¹⁵ (1–2. ábra). A város- és erődalapításokat pedig nagyfokú népességmozgás is kísérte azáltal, hogy sok esetben a különböző hadjáratok célja vagy eredménye volt – deportálások formájában – megfelelő számú népesség biztosítása a termővé tett földterületek megműveléséhez.¹⁶

Feltehetőleg a kialakuló urartui állam stabilitása volt a célja a különböző létesítmények létrehozását kísérő és követő rituális gyakorlatoknak is. Išpuini és Minua (és feltételezhetően ezt követően a többi urartui király is) bőséges ajándékkal vonul be Mušasirba Haldi isten elé abból a célból, hogy biztosítsa hatalmának isteni legitimitációját.¹⁷ Szintén ők hozzák létre Tušpa közelében az ún. Meher Kapısı-feliratot, amely egy bőséges isten- és áldozatlista formájában az urartui rituális gyakorlat rögzítője, vagy legalábbis valamiféle lenyomata (2. kép).¹⁸

Urartu történetének ez az első időszaka, a Kr. e. 9. század második felének közepétől Kr. e. 714-ig (vagy talán Kr. e. 743-ig, a III. Tukultī-apil-Ešarrától elszenvedett vereséig?) tartó korszak egyértelműen az expanzió időszaka, melyben a következő tényezőket figyelhetjük meg (vagy éppen sejtethetjük a végbement történések és az azokról szóló a források alapján):

- (1) az állam területi terjeszkedése;
- (2) ezzel kapcsolatban az uralkodói legitimitáció erősödése – nem csupán az expanziós sikereknek köszönhetően, hanem a belső társadalmi folyamatok, például a rituális gyakorlatok szociokulturális következményei folytán is;
- (3) a területi terjeszkedéssel, az ezzel együtt járó katonai sikerekkel és azok dokumentációjával, a forrásokban megtalálható zsákmánylistákkal összefüggésben az állam bevételi (adószedési?) forrásainak bővülése.

A válságperiódus

Ez a sikerfolyamat törik meg a Kr. e. 714. évvel, illetve azzal az eseménysorral, amelyet ez az esztendő jelképez Urartu története szempontjából:

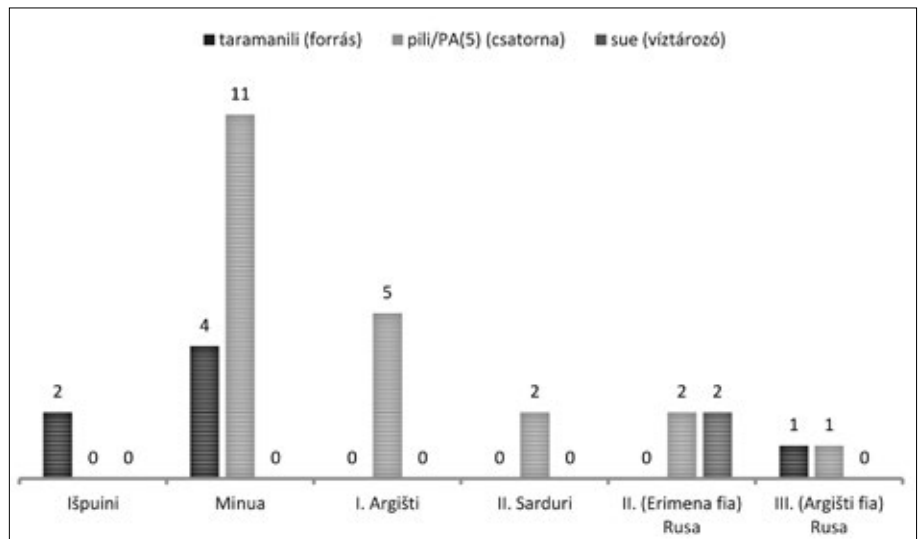
- (1) katonai vereség a betörőkimmerektől és az asszír II. Sarrukīntól;¹⁹
- (2) az asszír források (kémjelentések) szerint a vereségeket jelentős belső hatalmi feszültségek, konfliktusok kísérik vagy követik, egyrészt az uralkodócsalád és a tartományi kormányzók között, de talán az uralkodócsaládon belül is;²⁰
- (3) ezek a vereségek és feszültségek feltehetően többé-kevésbé együtt járnak különböző, akár korábban létrehozott infrastruktúrák (mezőgazdasági létesítmények, csatorna- és gátrendszerek) pusztulásával és az ebből következő gazdasági és egzisztenciális problémákkal.

Az újjáépítés időszaka

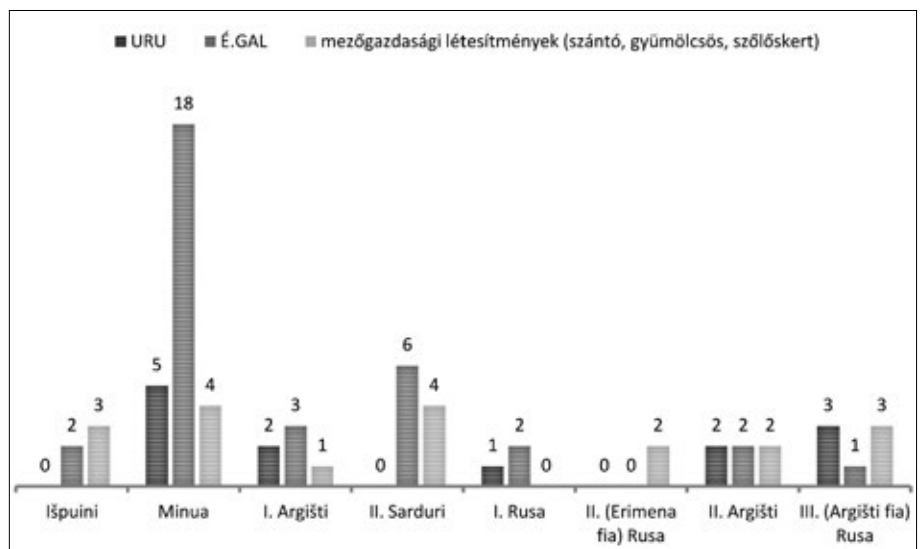
Urartuban, ahogy az látható is a 2. ábrán, nem volt olyan uralkodó, aki ne építettett vagy alapított volna legalább egy erődöt. Ez a folyamat nem törik meg Kr. e. 714 után, sőt, különösen III. (Argišti fia) Rusa uralkodása idején láthatólag új lendületet vesz. III. Rusa ugyanis négy erődöt épít:

- (1) Ayanist (Rusahinili Eidurukai – azaz az Eiduru-heggyel szembeni Rusahinili);²¹
- (2) Bastamot (Rusai URU.TUR – „Rusa kis[ebb] városa”);²²
- (3) Karmir-blurt (Teišebai URU – azaz „Teišeba [a viharisten] városa”)²³
- (4) és Adilcevaz Kefkalesit (Haldiei URU – „Haldi városa”).²⁴

Ha ehhez még hozzászámoljuk a II. (Erimena fia) Rusa által feltehetőleg szintén 714 után alapított Toprakalét (*Rusahinili Qilbanikai* – „a Qilbani-heggyel szembeni Rusahinili”),²⁵ akkor nagyfokú építkezési aktivitást látunk ebben az időben. Az

1. ábra. Az urartui királyok által alapított vízellátóhelyek említése különböző szövegekben (Çifçi 2017, Tab. 2 alapján)

2. ábra. Városok (URU) és erődök (É.GAL), valamint mezőgazdasági létesítmények alapítása urartui szövegekben (Çifçi 2017, Tab. 6, 20 és 21 alapján)

ekkor megjelenő, vagy legalábbis az ekkor már adatolt agyagtábla-írásbeliség Karmir-blurban, Bastamban, Ayanisban és Toprakaléban²⁶ pedig a központi adminisztráció, az államigazgatás szerkezetének a megújítását is jelzik: ezek a központok immár biztosan nem csupán katonai központok, amelyek szerepe a térség pacifikálása, hanem egyben adminisztrációs központok is.

Mind Urartu kialakulása, mind – utóbb – a Kr. e. 7. század eleji megújódása tekintetében fontos kérdés volt a kutatás számára, hogy társadalmi, gazdasági szempontból hogyan épült fel az urartui állam. Milyen belső folyamatok vezettek el az állam kialakulásáig, megszilárdulásáig, az „expanziós szakasz” során az uralkodói legitimitáció elfogadásáig Kelet-Anatóliában, ahol a történeti néprajzi források, információk eleve rendkívül szegmentált, szinte már kaleidoszkóp-szerű törzsi társadalmak és etnikai viszonyok képét mutatják? Hogyan „birkózik meg” ez a politikai szerkezet az olyan kihívásokkal,

2. kép. A Meher Kapısı (a szerző felvétele)

mint például a kimmer és az asszír támadás? Valamint – továbbmenve – mi az oka annak, hogy végül *nem* tud megbirkózni olyan kihívásokkal, amelyek az állam pusztulását okozzák valamikor a Kr. e. 7. század második felében?²⁷

Teoretikus szempontok

Az Urartu-kutatás az állam felépítése tekintetében különböző hangsúlyokkal bár, de alapvetően két, egymással ellentétes modellt állított fel. Ezek közül nagyon sokáig egy hierarchikus modell volt az általános és az egyeduralkodó; az utóbbi időkben azonban, többé vagy kevésbé ennek a hierarchikus modellnek az árnyalása céljából, többször megfogalmazódott valamiféle „hálózatos” modell.

Érvek pro és kontra

Urartu mint redisztributív rendszer

A 20. század folyamán Urartu régészetének és történetének vizsgálatában jelentős szerepet játszottak a szovjet kutatók. Az 1950-es években valósult meg talán az első urartui vonatkozású szisztematikus régészeti feltárás az akkor a Szovjetunióhoz tartozó Örményországban (Karmir-blur).²⁸ Később G. A. Melikišvili,²⁹ majd I. M. D’jakonov³⁰ szövegkiadásai váltak széles körben elterjedtekké; utóbbi széles körű elméleti munkásságáról is ismert. A szovjet kutatók alapjaiban véve egy hierarchikusan felépülő, az uralkodó (illetve a palota) irányításával működő hatékony redisztributív rendszerként tekintettek az urartui állam működésére.³¹ Szerintük Urartu egy, az ókori Kelet palotagazdaságaiba illeszkedő tipikus „osztálytársadalom”, élén a különböző szolgálatokat és beszolgáltatásokat előíró és működtető uralkodóval és „uralkodó osztállyal”.

A második világháború után színre lépő török kutatók szintén az urartui állam hierarchikus felépítésének bizonyítékait látták az általuk feltárt régészeti forrásokban. Különösen Çavuştepe feltárása adott lehetőséget egy olyan interpretációra, amely szerint az urartui gazdaság (és ezáltal a társadalom) alapvető-

en az állam által szervezett és irányított volt, és az urartui erődök raktározási gyakorlata, az ott talált hatalmas méretű hombárok és tárolóhelyiségek ennek az abszolút redisztributív gyakorlatnak a nyilvánvaló bizonyítékai.³²

Urartu mint „parancsuralmi rendszer”

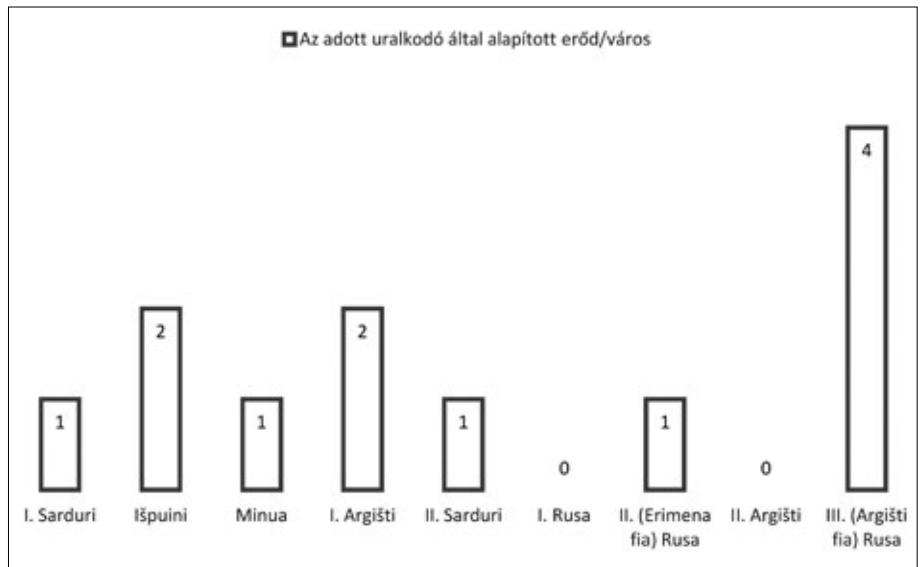
A szélsőséges centralizációs elméletek kritikáját először Paul Zimansky fogalmazta meg az 1980-as években megjelent monográfiájában. Szerinte ezek a modellek nem veszik figyelembe azoknak a területeknek, régióknak a földrajzi, éghajlati viszonyait, amelyeken Urartu kialakult, illetve amelyeket ellenőrzése alá vont.³³ Mégis, maga Zimansky is alapvetően egy hierarchikus modell mellett teszi le a voksát, amikor megfogalmazza azt az állítást, ami szerint Urartu (pontosabban az uralkodó személye és dinasztiája körül kialakult struktúra) valójában nem más, mint egy „parancsuralmi rendszer” (*command structure*), abban az értelemben legalábbis, hogy az állami struktúrák létrehozása, menedzselése alapvetően az uralkodói rendeleteknek és azok végrehajtásának függvénye.³⁴

A földrajzi környezet mint szempont

A hierarchikus, extrém redisztributív felépítést árnyalva mutat rá többen olyan tendenciákra és jelenségekre, amelyek az urartui államnak inkább a hálózatos, egyfajta „network”-típusú működését valószínűsítik.

- (1) Paul Zimansky hangsúlyozta először (ahogy arra fentebb már utaltunk), legalábbis az urartológia vonatkozásában, hogy egy régió gazdasági, társadalmi felépítése, működése alapvetően az adott régió topográfiai és klimatikus viszonyainak a függvénye. Urartu a kelet-anatóliai és a transzkaukázusi régió magas hegyek által tagolt részén terül el, ahol a megélhetés forrását a hegyek által körbezárt völgyek (már ahol ennek megfelelően a vízellátás természetes vagy mesterséges úton biztosított), illetve a magashegyi legelőkön (a *yaylákon*) folyó transzhumáló állattartás jelentik.
- (2) Az oszmán kori Anatóliában Kelet- és Délkelet-Anatólia népessége a magas hegyek által elzárt völgyekben élő, egymástól elszigetelt, vagy egymáshoz csak lazán kapcsolódó törzsekből (*aşiretekből*) állt. Ezek a törzsek alapvetően patriarchális berendezkedésűek voltak, klánszerűen működtek, sajátos, alapjában véve a vérségi leszármazási rendszeren alapuló törzsi identitásokkal, ugyanakkor az egész térségre vonatkoztatva rendkívül sokszínű etnikai, nyelvi, vallási jellegzetességekkel.³⁵ Ez a rendszer sok helyütt még mind a mai napig fennáll, és nincs okunk feltételezni azt, hogy ne így lett volna akár már a régmúltban, például a Kr. e. 9–7. század között, vagy azelőtt is.
- (3) Sajátos forráscsoportot képeznek az Urarturól szóló asszír írott források, leginkább a Kr. e. 714. II. Šarrukīn hadjárata

idején keletkezett kémjelentések.³⁶ Ezek a jelentések elsősorban az urartui csapatmozgásokról, illetve az azokra adott lehetséges asszír reakciókról szólnak, azonban közvetett módon informatívak az urartui állam berendezkedése, működése szempontjából is. Ezek az asszír források sajátosan árnyalják az Urarturól mint hierarchikusan felépülő birodalomról alkotott képünket. A jelentések szerint az urartui előkelők (tartományurak) önálló csapatok felett diszponálnak, önállóan kezdeményezhetnek és hajthatnak végre csapatmozgásokat, akár – bár ez az információ nyilvánvalóan Urartu történetének egy válságeselemére utal – még az uralkodóval vagy a feltételezhető trónörökösrel is konfrontálódva.

3. ábra. Urartui uralkodók által alapított város (URU) és/vagy erőd (É.GAL) (Çifçi 2017, Tab. 1 alapján)

Vizsgálható és vizsgálandó szempontok

A teoretikus szempontok tekintetében az eddig említettek túl számos egyéb vizsgálható és vizsgálandó szempont jöhet szóba. Az erőd- és/vagy városalapításokkal kapcsolatos kérdések, a szervezőerő, az erőforrásokhoz (a munkaerőhöz?) való hozzáférés kérdése és azok kihívásai például fontos tényező lehet az állam teherbíróképessége, közvetetten az uralkodói legitimitáció ereje tekintetében. Az urartui állam Kr. e. 714 utáni „megújulóképeségének” igazolásában fontos érv volt a III. (Argišti fia) Rusa által épített öt (valójában négy) erőd kivitelezése – mindenesetre akár négy, akár öt erődöt épített is fel Rusa, az mindenképpen jóval több, mint amennyi a korábbi uralkodók idejében épült (3. ábra).

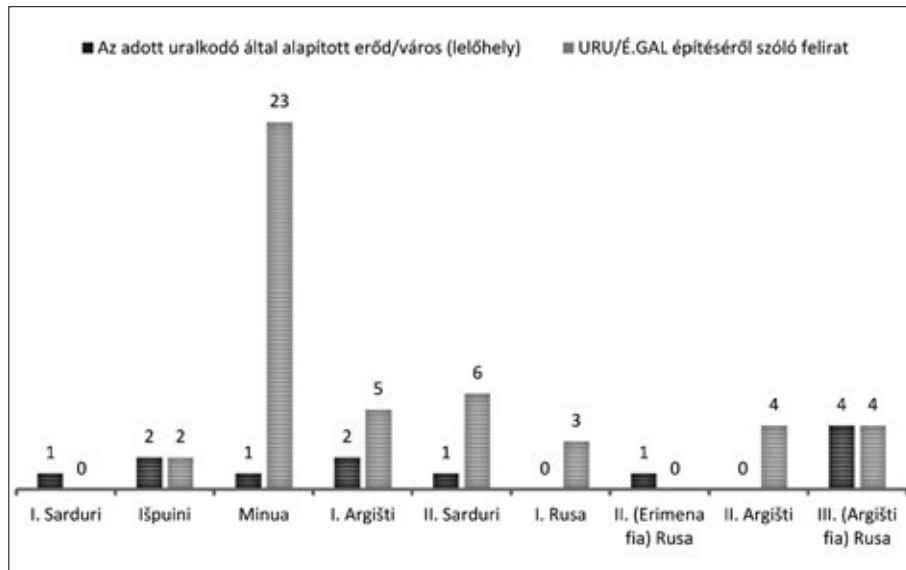
Ha azonban összehasonlítjuk a 3. ábránkat a korábbi másodikkal, érdekes tendenciákra lehetünk figyelmesek. Aból a szempontból tűnik egyfajta „fordulópontnak” a Kr. e. 714. esztendő, hogy míg az az előtti uralkodók, különösen Minua, I. Argišti és II. Sarduri kevesebb erődöt építetett, mint III. (Argišti fia) Rusa (1, 2, illetve 1), de mégis többet *beszélnek róla*: a legkirívóbb eset Minuáé, aki a felirataiban ötször szól URU és tizennyolcszor É.GAL építéséről, miközben mindössze egy konkrét városalapításról tudunk az ő esetében (4. ábra). Minua „bőbeszédűsége” ugyanakkor más tekintetben is feltűnő: neki van a legtöbb olyan szövege, amelyik valamilyen szentély alapításáról szól (4 *suse*, azaz templom és 14 „kapu” [KÁ], azaz olyan sziklába vésett áljajtó, amelyet valamilyen istenségnek, általában Haldinak szentelnek) (5. ábra). Mindezt nem lehet pusztán csak azal magyarázni, hogy az urartui szövegkorpusz jelentős része eleve Minuához köthető. Úgy tűnik, hogy ha még csak a szövegek (ill. az „említések”) darabszámát nézzük is, a korábbi, jellemzően Minuához köthető íráshasználatban sokkal több a redundáns elem, mint a későbbi, jellemzően III. (Argišti fia) Rusáéban. Ebből azonban még csak az urartui íráshasználat változásai tekintetében vonhatunk

le bizonyos következtetéseket, amelyek azonban az állam felépítésében, működésében végbemenő változások tekintetében még túl messzire vezetnének.

Kr. e. 714 még egyszer: tényleg olyan fontos korszakhatár?

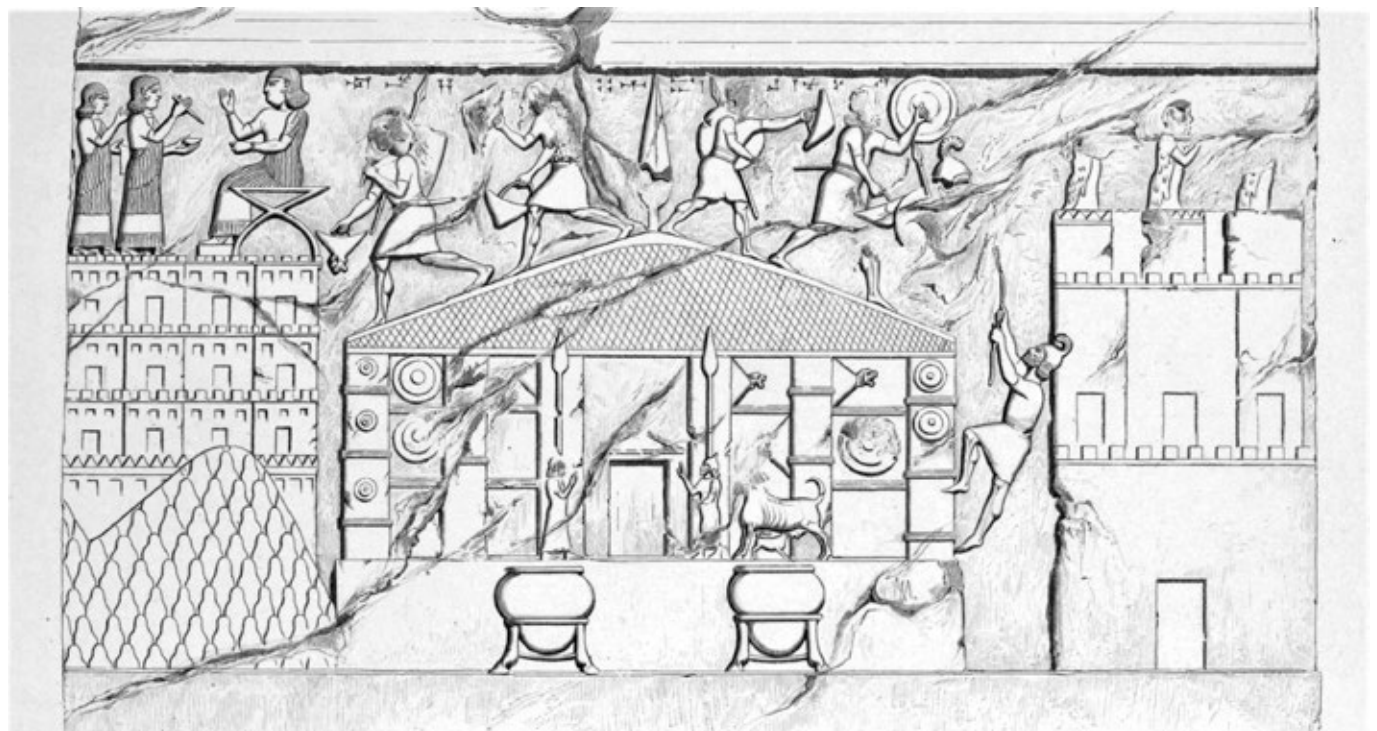
Zárasképpen térjünk vissza még egyszer a Kr. e. 714. esztendőhöz. Ahogy láttuk, a kutatás korábbi interpretációja szerint az asszíroktól ekkor elszenvedett vereség véglegesen megtörte Urartu nagyhatalmi státuszát a térségben. Azt a rendelkezésre álló források alapján már eddig is tudtuk, hogy asszír–urartui viszony a Kr. e. 9. század közepétől kezdve ellenséges: feltehetőleg az urartui állam kialakulásában is komoly szerepe volt az asszír uralkodók térségbe vezetett hadjáratainak, illetve az azok által kiváltott helyi védelmi szerveződéseknek.³⁷ Abban azonban már jelentős változás történt az Urartu-kutatás során, hogy hogyan is képzeljük el ennek az ellenségeskedésnek a dimenzióit. Korábban az asszír–urartui konfliktust két nagyhatalom áthidalhatatlan és kölcsönösen minden erőforrást felemészítő párharcaként képelték el, amelyben szükségszerűen végül csak az egyik maradhat talpon. Ez alapján rekonstruálta Thureau-Dangin – és az ő nyomdokain még sokan – II. Šarrukīn Urartu elleni hadjáratát Kr. e. 714-ben. Mára azonban már világossá vált, hogy a konfliktus téje a Felső-Euphratés vidéke, az észak-szíriai térség és az azon keresztülfutó kereskedelmi útvonalak, a két állam közötti ütközőállamok és az Urmia-tótól délre-délnyugatra eső területek ellenőrzése volt.³⁸

A korábbi monográfiákkal és összefoglalásokkal összehasonlítva az utóbbi évtizedekben elindult egy változás az Urartu-kutatásban az eseménytörténet és az asszír–urartui konfliktus értékelésének tekintetében. Jellemző, hogy a 2011-ben megjelent *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia* Urartu-összefoglalójában szinte észrevétlenül el-

4. ábra. Ismert urartui erődök/lelőhelyek, illetve URU/É.GAL építéséről szóló felirat (Çifçi 2017, Tab. 1, 20 és 21 alapján)

túnt, okozatait és következményeit tekintve súlytalanná vált II. Šarrukīn Urartu elleni hadjárata.³⁹ Korábban ezt az eseménysort tartották Urartu és az asszír–urartui viszony fordulópontjának; ahogy fentebb már volt róla szó, oly módon, hogy két olyan térségbeli „szuperhatalomról” van szó, amely között valamiféle antagonisztikus ellentét feszül, és egymás kölcsönös elpusztítására törekednek. Mára már kiderült, hogy erről egyáltalán nincs szó: pusztán csak a befolyási övezetek, a kontaktzónák ellenőrzése lehetett a konfrontáció tétje.

3. kép. Asszír katonák kifosztják az urartui főisten, Haldi templomát Mušasir városában Kr. e. 714-ben. II. Šarrukīn palotadomborműve a horszábádi palota XIII. terméből (a rajz P. E. Botta – E. Flandin: *Monument de Ninive. Tome II.* Paris, 1849, Pl. 141 nyomán)

Bizonyos változások, tendenciák ugyanakkor kétségtelenül kimutathatóak Urartu történetének korai (főleg a Minua-kori) és késői (nevezzük így: Kr. e. 714 utáni) íráshasználatában:

(1) A szövegek, illetve az azokban található információk (URU-, É.GAL- és szentélyalapítások eseményeinek) redundanciája Minua korában. További kutatás tárgya lehet, hogy ezeknek a feliratoknak a jó része olyan szentély- és sziklafelirat, amelyek *máshol* emelt infrastrukturális létesítményről (város, erőd, szentély, gyümölcsös stb.) szólnak – akár többször is, több helyen. (Hiába van szó például Minua felirataiban négyszer *suse*-szentély alapításáról, bizonyára ugyanarról a Minuahiniliben emelt templomról van szó.)

(2) II. (Erimena fia) Rusa és III. (Argišti fia) Rusa feliratai viszont monumentálisabbak és általában ugyan-

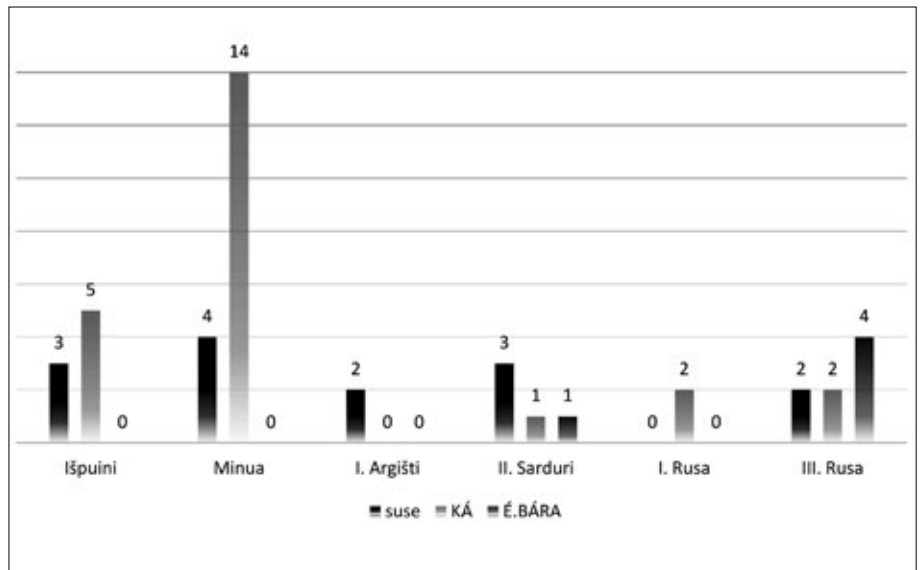
arról az építményről vagy erődről szólnak, amelyben megtalálhatóak (Karmir-blur vagy Ayanis szentélyfeliratai – CTU A 12-1; A 12-2).

(3) Feltűnő továbbá, és ez összefügghet az első pontban említett tendenciával, hogy Minua feliratai és információi között kiemelkedő mennyiségben fordul elő „kapu” (KÁ) alapítása. Itt – ahogy erre már fentebb utaltunk – olyan, általában városon kívüli szent helyről van szó, amelyet általában a főistennek, Haldinak emelnek, és valamilyen komplex rituális cselekmény helyszínei, vagy arról tudósítanak⁴⁰ – lásd például a Yeşillica-

(CTU A 3-2) vagy a Meher Kapısı-feliratokat (CTU A 3-1). Ez bizonyára összefügghet a királyi hatalom legitímációjának szakrális megalapozásával Urartu „formálódó” korszakában.

(4) III. (Argišti fia) Rusa felirataiban viszont megjelenik az É.BÁRA-szentély fogalma (pl. CTU A 12-1. 117) – talán az ekkor igencsak megerősödő asszírízáló tendenciákkal összefüggésben?

Ne feledjük, az urartui írásos források elsősorban az uralkodók intenciói alapján jöttek létre, így az azokban megmutatkozó tendenciák elsősorban arról szólnak, hogy maguk az uralkodók, még ha nem is tudatosan, de mire *használták* magát az írásbeliséget, vagy mi lehetett annak a célja az urartui állam (vagy kevésbé elvontan: az uralkodói legitímáció) működése tekintetében. Így ha nem is tudunk pusztán ezek alapján egyértelműen állást foglalni az állam szélsőségesen központosított („parancsuralmi”) vagy hálózatos („network”-szerű)

5. ábra. Szentélyek alapításáról szóló feliratok (Çifçi 2017, Tab. 23 alapján)

működését illetően, megfogalmazhatunk bizonyos jelenségeket, tendenciákat vagy éppen ezekből levont következtetéseket.

Jegyzetek

A tanulmány megírásához szükséges kutatómunkát a Nyíregyházi Egyetem Tudományos Tanácsa támogatta.

- 1 A legutóbbi teljes urartui szövegtankönyv: Salvini 2008–2012. Urartu történetéről átfogó monográfia legutóbb a kilencvenes évek közepén jelent meg (Salvini 1995). Ennél újabb történeti összefoglalót nyújt a 2007-ben tartott müncheni Urartu-konferencia kötete (Kroll 2012, különösen 135–161). Az Urartu-kutatás jelen állásának jó összefoglalását nyújtja Zimansky 2011 és Radner 2011, illetve örömteli, hogy Paul Zimansky nyolcvanas évekbeli munkája után (Zimansky 1985) újra kezdenek megjelenni olyan monográfiák, amelyek különböző gazdasági, társadalmi összefüggések mentén mutatják be az urartui állam működését (Çifçi 2017).
- 2 Grayson 1996, 8, Text 1:29b–30a; lásd még 14, Text 2 i 24.
- 3 Grayson 1996, 69, Text 14:144.
- 4 Wilhelm 1986.
- 5 Magyar fordítását lásd Niederreiter 2019.
- 6 Thureau-Dangin 1912.
- 7 Albright 1917; Meissner 1922; Wright 1943.
- 8 Kleiss 1979; 1988.
- 9 Çilingiroğlu–Salvini 2001.
- 10 A szakirodalomban jelenleg komoly vita zajlik arról, hogy a két Rusa nevű uralkodó hogyan követte egymást a trónon. A probléma ott jelentkezik, hogy míg az urartui királyok a felirataikban pontosan feltüntették az apjuk (és egyben elődjük) nevét is, és ez alapján jól sorrendbe lehet állítani őket, egy uralkodónak, Erimena fia Rusának az apja, Erimena – legalábbis az eddigi ismereteink szerint – soha nem volt király, így az ő uralkodása a „levegőben lóg”. A „hagyományos” interpretáció e tekintetben a következő (Salvini 1995, 207 alapján, zárójelben az asszír kronológiai utalásokkal):

- I. (Sarduri fia) Rusa ~734 – 714/13,
- II. Šarrukīn ellenfele az asszír király hadjárata idején
- II. (Rusa fia) Argišti 713 – ? (708)
- II. (Argišti fia) Rusa (673/72)
- Erimena
- III. (Erimena fia) Rusa (652)

Az utóbbi időben többen megkérdőjelezték ezt a sorrendet, és inkább amellet érveltek, hogy *Erimena fia* Rusa uralkodása megelőzte *Argišti fia* Rusát – ebben az esetben viszont az általunk használt sorszámozás értelemszerűen megcserélődik. A vita még nem jutott nyugvópontra (lásd Çifçi 2017, 305–310; illetve a *Bianili-Urartu*-kötet (Kroll 2012) megfelelő tanulmányait: Salvini 2012, 111–134; Fuchs 2012, 135–161; Seidl 2012, 177–181; Kroll 2012b, 183–186; Hellwag 2012, 227–241). Az érvek pontos ismertetése szétfeszítené jelen írás kereteit, így a következőkben a Çifçi (2017, 310) szerinti sorrendet követjük, zárójelben feltüntetve a *patronymikont*.

- 11 Pjetrovskij 1950; 1952; 1955.
- 12 Çifçi 2017, 12–13.
- 13 Ogenesjan 1961.
- 14 Erzen 1978.
- 15 Belli 1999.
- 16 Lásd Çifçi 2017, 263–267, Tab. 30.
- 17 CTU A 3–11; Çifçi 2017, 279.
- 18 CTU A 3–1; Salvini 1994.
- 19 Az urartuiak kimmerektől elszenvedett Kr. e. 714 körülre tehető vereségéről asszír kémjelentések számolnak be (Deller 1984, nos. 2.1; 1.2; 1.3). A vereségekről szóló leveleket angol fordításban kiadta Parpola 1987; a szövegek elemzéséhez lásd Dezső 2004.
- 20 Deller 1984, no. 6.1.

- 21 Çilingiroğlu–Salvini 2001.
 22 Kleiss 1979; 1988.
 23 Pjetrovskij 1950; 1952; 1955.
 24 Bilgiç–Öğün 1965; Salvini 1998.
 25 Barnett 1950; 1954.
 26 Lásd D'jakonov 1963.
 27 Urartu pusztulását „hagyományosan” közvetlenül a méd–lyd háború előttre tették, és okozóinak a médeket tartották. C. F. Lehmann-Haupt szerint például az utolsó urartui király a médek és a lydők Halys-menti csatája idején vagy annak környékén halt meg (Lehmann-Haupt 1921, 28); vagy B. B. Pjetrovskij, aki szerint az utolsó urartui király uralmának a méd invázió vetett véget (Pjetrovskij 1969, 196–197). Bár Urartu végnapjainak eltolását egészen a méd–lyd háborúig később komoly kritika érte (Kroll 1984), újabban megjelentek olyan történelmi rekonstrukciók is, melyek az urartui államiséget kitolják II. (Nagy) Kyros hódításáig, Kr. e. 547-ig (Rollinger 2009; Rollinger–Kellner 2019, 161–171).
 28 Lásd a már többször is említett Pjetrovskij kutatásait: 1950; 1952; 1955.
 29 Melikišvili 1960; 1971.
 30 D'jakonov 1963.
 31 Melikišvili 1978, 39.
 32 Vö. például Tarhan 1983.
 33 Zimansky 1985, 3.
 34 Zimansky 1995, 103.
 35 Bernbeck 2003–2004; Batmaz 2012.
 36 Deller 1984; Dezső 2004.
 37 Mayer 1988.
 38 Çilingiroğlu 1976–77, 259, 266–267; Mayer 1980, 14, 32.
 39 Radner 2011.
 40 Buhály 2010.

Bibliográfia

- Albright, W. F. 1917. „The Eighth Campaign of Sargon”: *Journal of the American Oriental Society* 36, 226–232.
 Barnett, R. 1950. „The Excavation of the British Museum at Toprak Kale, near Van”: *Iraq* 12, 1–43.
 Barnett, R. 1954. „The Excavation of the British Museum at Toprak Kale, near Van – Addenda”: *Iraq* 16, 3–22.
 Batmaz, A. 2012. „War and Identity in the Early History of Urartu”: A. Çilingiroğlu – A. Sagona (szerk.): *Anatolian Iron Age 7. The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19–24 April 2010*. Leuven, 23–50.
 Belli, O. 1999. „Dams, Reservoirs and Irrigation Channels of the Van Plain in the Period of the Urartian Kingdom”: *Anatolian Studies* 49, 11–26.
 Bernbeck, R. 2003–04. „Politische Struktur und Ideologie in Urartu”: *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 35–36, 267–312.
 Bilgiç, E. – Öğün, B. 1965. „Kef Kalesi Kazıları 1965 – Second Season of Excavation at Kef Kalesi of Adilcevaz”: *Anadolu (Anatolia)* 9, 1–20.
 Buhály, A. 2010. „...Egy juhok vágjanak le Haldinak a kapu előtt...». Az áldozatbemutató helyszínei Urartuban”: *Vallástudományi Szemle* 6/1, 47–62.
 CTU: lásd Salvini 2008–2012.
 Çifçi, A. 2017. *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*. Leiden–Boston.
 Çilingiroğlu, A. A. 1976–77. „Sargon'un Seferi ve Bazı Öneriler – The Eighth Campaign of Sargon II”: *Jahrbuch der Kleinasiatischen Forschungen* 4–5, 235–271.
 Çilingiroğlu, A. A. – Salvini, M. (szerk.) 2001. *Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai*. (Documenta Asiana 6.) Roma.
 Deller, K. 1984. „Ausgewählte neuassyrische Briefe betreffend Urartu zur Zeit Sargons II”: P. E. Pecorella – M. Salvini (szerk.): *Tra lo Zagros e l'Urmia. Recherche storiche ed archeologiche nell'Azerbaigiano Iranico*. Roma, 97–122.
 Dezső T. 2004. „Asszír katonai hírszerzés”: Horváth L. – Lackó K. – Mayer Gy. – Takács L. (szerk.): *GENESIA. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest, 321–350.
 D'jakonov, I. M. 1963. *Urartskie pis'ma i dokumenty*. Moskva–Leningrad.
 Erzen, A. 1978. *Çavuştepe I*. Ankara.
 Fuchs, A. 2012. „Urartu in der Zeit”: S. Kroll et al. (szerk.) 2012, 135–161.
 Grayson, A. K. 1996. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C. Vol. II (858–745 B.C.)*. (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 3.) Toronto–Buffalo–London.
 Hellwag, U. 2012. „Der Niedergang Urartus”: S. Kroll et al. (szerk.) 2012, 227–241.
 Kleiss, W. (szerk.) 1979. *Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972–1975*. (Teheraner Forschungen 4.) Berlin.
 Kleiss, W. (szerk.) 1988. *Bastam II. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972–1975*. (Teheraner Forschungen 5.) Berlin.
 Kroll, S. 1984. „Urartus Untergang in anderer Sicht”: *Istanbuler Mitteilungen* 34, 151–170.
 Kroll, S. et al. (szerk.) 2012. *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12–14 October 2007. Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.–14. Oktober 2007*. Leuven.
 Kroll, S. 2012b. „Rusa Erimena in archäologischem Kontext”: S. Kroll et al. (szerk.) 2012, 183–186.
 Lehmann-Haupt, C. L. 1921. „Das urartäisch-chaldäische Herrscherhaus”: *Zeitschrift für Assyriologie* 33, 27–51.
 Mayer, W. 1980. „Sargons Feldzug gegen Urartu – 714. v. Chr. Eine militärhistorische Würdigung”: *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 112, 13–33.
 Mayer, W. 1988. „Die Frühgeschichte der assyrisch-urartäischen Beziehungen vom 14. bis zur 2. Hälfte des 9. Jhd. v. Chr.”: G. Mauer – U. Magen (szerk.): *Ad bene et fideliter seminandum. Festgabe für Karlheinz Deller zum 21. Februar 1987*. Kevelaer–Neukirchen-Vluyn, 199–246.
 Meissner, B. 1922. „Die Eroberung der Stadt Ulhu auf Sargons 8. Feldzug”: *Zeitschrift für Assyriologie* 34, 113–122.
 Melikišvili, G. 1960. *Urartskie klinoobraznye nadpisi*. Moskva.
 Melikišvili, G. 1971. „Urartskie klinoobraznye nadpisi II”: *Vestnik Drevnej Istorii* 3, 227–255; 4, 265–294.
 Melikišvili, G. 1978. „Some Aspects of the Question of the Socioeconomic Structure of Ancient Near Eastern Societies”: *Soviet Anthropology and Archaeology* 17/1, 25–72.
 Niederreiter Z. 2019. „»Aššurnak, az istenek atyjának, a nagy Úrnak...« II. Šarrukin beszámolója a VIII. hadjáratáról (Kr. e. 714)”: *Antik Tanulmányok* 63, 115–144.
 Oganessian, K. L. 1961. *Arin-berd I. Architektura Erebumi: Po materialam raskopok 1950–1959*. Erevan.
 Parpola, S. 1987. *The Correspondence of Sargon II: Part I. Letters from Assyria and the West*. (State Archives of Assyria 1.) Helsinki.
 Pjetrovskij, B. 1950; 1952; 1955. *Karmir-blur I-III*. Erevan.
 Pjetrovskij, B. 1969. *The Ancient Civilization of Urartu*. Genève.
 Radner, K. 2011. „Assyrians and Urartians”: S. Steadman – G. McMahon (szerk.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford, 734–751.

- Rollinger, R. 2009. „The Median »Empire«, the End of Urartu and Cyrus’ the Great Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16)”: *Ancient West & East* 7, 49–63.
- Rollinger, R. – Kellner, A. 2019. „Once More The Nabonidus Chronicle (BM 35382) and Cyrus’ Campaign in 547 BC”: *Ancient West & East* 18, 153–176.
- Salvini, M. 1994. „The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı”: A. A. Çilingiroğlu – D. H. French (szerk.): *Anatolian Iron Ages 3. The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6–12. August 1990*. Ankara, 205–210.
- Salvini, M. 1995. *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt.
- Salvini, M. 1998. „The Inscription of the Urartian King Rusa II at Kefkalesi (Adilcevaz)”: *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 40, 123–129.
- Salvini, M. 2008–2012. *Corpus testi dei Urartei*. Vol. I–IV. Roma.
- Salvini, M. 2012. „Das Corpus der urartäischen Inschriften”: S. Kroll et al. (szerk.) 2012, 111–134.
- Seidl, U. 2012. „Rusa Son of Erimena, Rusa Son of Argišti and Rusahinili/Toprakkale”: S. Kroll et al. (szerk.) 2012, 177–181.
- Tarhan, T. 1983. „The Structure of the Urartian State”: *Anadolu Araştırmaları* 9, 295–310.
- Thureau-Dangin, F. 1912. *Une relation de la huitième campagne de Sargon*. (Textes cunéiformes du Louvre 3.) Paris.
- Wilhelm, G. 1986. „Urartu als Region der Keilschriftkultur”: V. Haas (szerk.): *Das Reich Urartu. Ein altorientalisches Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* Konstanz, 95–113.
- Wright, E. M. 1943. „The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria (714 B.C.)”: *Journal of Near Eastern Studies* 2, 173–186.
- Zimansky, P. 1985. *Ecology and Empire. The Structure of the Urartian State*. Chicago.
- Zimansky, P. 1995. „Urartian Material Culture as State Assemblage. An Anomaly in the Archaeology of Empire”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299–300, 103–115.
- Zimansky, P. 2011. „Urartian and the Urartians”: S. Steadman – G. McMahon (szerk.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford, 548–559.

Apicius

DE RE COQUINARIA

Receptek és szakácsfortélyok az ókorból

Pro Aquinco Alapítvány, Budapest, 2022

A Kr. u. 1. században élt dúsgazdag római gourmet, Marcus Gavius Apicius minden vagyonát polgárpukkasztó lakomáira, kulináris találmányaira és konyhaművészeti remekeire költötte. Tékozló életvitelével, fényűző vacsoráival és értelmetlen halálával szerzett hírnevének köszönheti, hogy neve fogalommá vált, és két receptgyűjteménye közül az egyik, ha töredékesen is, de napjainkig fennmaradt. Eredeti receptjeit az idők folyamán többször kiegészítették, bővítették vagy elhagytak belőlük részeket. A ma ismert gyűjteményt a 4–5. században állították össze. Ez az egyetlen római korból ránk hagyományozódott szakácskönyv, minden mai európai szakácskönyv antik elődje.

A fényképekkel és grafikákkal gazdagon illusztrált kötet az Apiciusnak tulajdonított közel ötszáz recept latin eredetije és annak új magyar fordítása mellett a bevezető írásokon keresztül a római gasztroarcheológia főbb témáival is megismerteti az olvasót.

